

Սյունիքը և ռուսական ֆենոմենը

Արտաբերելով ռուս բառը՝ սյունեցին իր խոհերի մեջ այն գուգորդում է ազգային համերաշխության, ուժի և մշակույթի հետ:

ՈՐՔԵՐՑ ԷՅԱՆԱՆՑԻ (ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ)

Դարերի հոլովոյթում ռուս բառն ակնածանքի ներուժով անխափիր դրոշմվել է մեր անցյալ ու ներկա ժամանակների հարահուփ վրա: Մեր բարբառը հագեցած է ռուսերեն բազմաթիվ բառերով: Ներկա բոլոր սերունդների համար ռուսերենը մատչելի է, իսկ ուսյալները տիրապետում են գրավոր ռուսերենին: Տարեցներն իրենց պատմությունը երբեմն ժամանակագրում են ռուսական ցարերի անունով՝ Նիկոլային դարվին, Ալեքսանդրի դարվին և այլն:

Պետրոս Մեծի ժամանակներից, մահմեդական բռնության ճիրաններից մեջ գտնվելով, սյունեցիները բաղձանքով սպասել են ռուսներին: Դեռ Բակուլուցն է տարեգրել, որ արդարություն գտնելու համար մեր նախնիները նամակ են գրել ռուսաց թագավորին: Ցարին ենթարկվելուց հետո մեր ռազմատենչ երիտասարդությունը վերագտել է իրեն ռուսական բանակում, վիպելու արժանի սիրանքներ գործել, կայացել է ռուսական զենք գործածելիս և ազատագրել իր հայրենիքը:

Երբ ռուսները եկել են թուրքերի հետ, մեծ սյունեցին՝ Նոյեմբեր, զգուշացրեց բողոքով՝ դավադրության մասին, որը համոզիչ իմաստավորվեց տասնամյակներ անց: Ահա, Սյունիքի երկու դարը նաև ռուսական է: Դավիթ-Բեկի իշխանությունից հետո շատ սյունեցիներ գաղթեցին Ռուսաստան, համայնեցին Ղզարը, Մոզդոկը, Աստրախանը, անգամ Մոսկվան: Յետո, երբ Գրիբոյեդովն ու Պուշկինն անցան մեր կողմերով, ռուս մուժիկներ եկան ու գյուղեր հիմնեցին Սյունիքում:

Հիմա, երբ տեղ-տեղ սյունեցու հարսը կամ փեսան ռուս է, ընդունվում է սովորականի նման: Ազգագրորեն հետաքրքիր փաստ է, որ վաղ անցյալից՝ սիրահարված հայ տղաներն իրենց մարմնի վրա դաջում են Կատյա, Վայա, Նատաշա, Վերա, Կյուբա և նման գեղեցկահունչ անուններ: Թերևս իզուր էր կատակում Պետրոս թագավորը, երբ ասում էր, թե օտարին հարս գնացած ռուս կնոջից ռուսներ են ծնվում: Գոնե Սյունիքի օրինակով դա թագավորավայել կռահում չէ: Սյունիքում հարս եկած ռուս կանայք երևելի հայրենասեր հայ զավակներ են տվել...

Երբ են հայերն առաջին անգամ տեսել ռուսներին կամ հաղորդակցվել նրանց հետ, ինչպե՞ս են նախապես կոչել նրանց:

Հնագույն հիշատակությունները, անշուշտ, մեր կողմերին են: 10-րդ դարում պատմիչ Մովսես Դասխուրանցին, որ Կաղանկատվացու շարունակողն է, հաղորդելով Պարսկաստան-Հայաստան ու Աղվանք արշաված ղեկավարների մասին, գրում է. «Հյուսիսային կողմերից հայտնվում է այլակրոն, անծանոթ մի ցեղ, որին ռուզիկ են անվանում, սրանք, ոչ ավելի, քան երեք ժամ ընթանալով, մրրկի նման համատարած Կասպից աշխարհածովի ելքով հանկարծ հասան Աղվանքի Պարտավ մայրաքաղաքը» (Կղնկ. էջ 264):

Կասկած չկա, որ այս հիշատակման ռուզիկները ռուսներն են, որոնք, անշուշտ, նավարկել են Աթլ (Վոլգա) գետով, որի մեծությունն ու գեղեցկությունը զարմանքով

նկարագրել է Կիրակոս Գանձակեցին:

Ըստ լեզվաբանների՝ ռուս լեզուն ծագում է հին սլավոնական Քոզ կամ Քոց ցեղանունից: Այլ մի ստուգաբանությամբ՝ շեկ կամ կարմրավուն է նշանակում: Բյուզանդական, հայկական և ռուսական միջնադարյան աղբյուրների վկայությամբ՝ Արլ. Հայաստանի վերջին՝ Բաղաս կամ Կապանի թագավորությունը (970-1170) առևտրական կապեր ուներ Կիևյան Ռուսիայի հետ: Սյունեցի վաճառականները հասել են մինչև Կամա-վոլգյան միջագետք, մինչև Բոլգար քաղաք: Մանբերման (Կիև) երկրում հիմնել են գաղթօջախ: Վաղի-միր-սուզդալյան իշխան Անդրեյ Բոգոլյուբսկու զորաջոկատներից մեկն ուղարկվել է՝ գործելու սելջուկ Շամսեդին Ելտուզի դեմ՝ ի պաշտպանություն պաշարված Բաղաբերդի, սակայն տեղ չի հասել անհայտ պատճառներով:

Պարզ է, որ 12-րդ դարից հայ-ռուսական առևտրային հարաբերությունների զարգացմամբ ի հայտ է եկել ռուսական դիվանագիտություն՝ Անդրկովկասյան ազդեցության ոլորտ դարձնելու հեռանկարը:

12-րդ դարում հայ եկեղեցին իր ինքնուրույնությունից զրկելու միջազգային ոտնձգությունների դեմ անհաշտ պայքար էր մղում Գր. Տուտեբորդին և կոչ անում դիմել ռուս ժողովրդին՝ «Քրիստոնեությամբ պատուեալ

Սյունիքի մարզը Հայաստանի Հանրապետության այն տարածաշրջաններից է, որ համարվում է հայ-ռուսական բարեկամության բնօրրան, հայ ժողովրդի ռուսական կողմնորոշման սկզբնավայր:

Այդ համագործակցությունը դարեր շարունակ (բազմաթիվ հակասություններով ու վիճելի հարցերով հանդերձ) եղել է մեր ժողովրդի առաջընթացի գրավականներից:

Ներկայումս, սակայն, կասկածի տակ է առնվում (մի շարք պատճառների մղումով) այդ բարեկամությունը: Երկու ժողովուրդների բազմադարյա բարեկամության լուսավոր էջերի մասին խոսելը նույնիսկ անընդունելի է հանրության մի հատվածի համար:

Սյունիքի շուրջ 2020 թ. նոյեմբերի 9-ից և հատկապես դեկտեմբերի 18-ից հետո ստեղծված ռազմաքաղաքական նոր իրավիճակը (որն առավել սրվեց Ադրբեջանի՝ 2021 թ. մայիսյան և նոյեմբերյան, 2022 թ. մարտյան ու սեպտեմբերյան, 2023 թ. մարտ-ապրիլյան ագրեսիայից հետո), նաև անորոշության մշուշը, երկրամասի ապագայի հարցում չդադարող շահարկումները, Ադրբեջանի ծավալապաշտական նկրտումներն ու սպառնալիքները, կարծում ենք, հրամայական են դարձրել հայ-ռուսական հարաբերությունների մասին անկեղծ խոսակցության վարումը:

Այդ նպատակն է հետապնդում «Սյունյաց երկիր» հերթական համարի սույն հավելվածը:

Անգեղակոթի ժողով

մեծափառ եկեղեցին ընդագաց»: Սա միջնադարյան հայ իրականության՝ հյուսիսից օգնություն ակնկալելու առաջին փաստն է: Ռուս ժողովրդին իրենց ստեղծագործություններում անդրադարձել են միջնադարյան հայ տաղերգուներ Ֆրիկը, Հովհաննես Սարկավազը, Նահապետ Քուչակը: 15-17րդ դարերում Մոսկվան այնքան հռչակավոր էր, որ մեր տաղերգուները այն բարձր են դասել Հռոմից: Ուշագրավ է, որ 12-րդ դարում հայերեն է թարգմանվել «Բորիսի և Գլեբի վարքը»:

Հայ-ռուսական հարաբերությունները 17-րդ դարի 2-րդ կեսին վերածել էին քաղաքա-

կան կապերի (1678 թ. Էջմիածնի գաղտնի խորհրդակցությունը): Դրանք բարձր աստիճանի հասան Պետրոս Մեծի օրոք:

Ռուսամետ հոսանքի եռանդուն շատագույլ և կարկառուն գաղափարախոսն Իսրայել Օրին է (1659-1711): Նրա գործունեությամբ հայ դիվանագիտության ավանդույթները աննախընթաց, նոր փայլ ստացան: Ժողովրդի համար բախտորոշ ժամանակաշրջանում նա մեր դիվանագիտության համալսարանն էր՝ միջազգային անցուղարձերի խոր իմացության և իրադարձությունների վրա ներազդելու ճկունությամբ և հմուտությամբ: Անշուշտ, Օրին և նրա համախոհների մտածողության մեջ չէր իշխում մահմեդական իշխողների հեռավոր հյուսիսի քրիստոնյա իշխողով փոխարինելու գաղափարը: Ռուսական կողմնորոշումը հայ ժողովրդի՝ իր պետականությունը հաստատելու մեծ հույսեր ուներ:

Օրին մեր հայրենակիցն է, սյունեցի: Կաթոլիկ բարոզիչ Կրուսնևսկին Օրինի ծննդավայր է նշել Ղափանը, Լեոն՝ Ղափանի անհայտ գյուղերից մեկը: Նրան համարել են նաև Նախիջևանցի, վայոցձորեցի՝ սերված Պոռչյան տոհմից:

Օրինի մասին առաջին անգամ ընդարձակ ուսումնասիրություն է տվել ռուս նշանավոր պատմաբան Ս. Սոլովյովը 1868 թ. (18-րդ հատոր): Նրա եվրոպական գործունեության մասին 1893 թ. Սյունիքում դասախոսություն է կարդացել պրոֆ. Հայգելը, որը նրան համարել է Դյուսելդորֆի հայ վաճառական:

17-րդ դարի վերջին հայ ժողովուրդը ոչ միայն կեղեքվում էր պարսկաստանյան զավթիչների կողմից, այլև մեծ չափերով ենթարկվում ազգային ճշմունքի ու հայաժանկների: Պարսից ֆեոդալական մասնատվածության պայմաններում խաները մասնավորապես Ղարաբաղում ու Սյունիքում հայերի հետ վարվում էին անպատմելի դաժանություններով, խստացնում հարկերը, ստիպում կրոնափոխ լինել: Հայրենիքն ազատագրելու գործով Օրին զբաղվում է անգլիական գերությունից ազատվելուց հետո: Հաստատվելով Դյուսելդորֆում՝ նա ծանոթանում է Պֆայցի կուրֆյուրստ Հովհան Կիլիեմի հետ, որն Ավստրիայի Լեոպոլդ կայսեր քենակալն էր: Կուրֆյուրստը Օրինի միջոցով նամակներ է ուղարկում հայ մելիքներին, ինչպես նաև վրաց իշխանին՝ Օրինի բանակցությունների համար լիազորություններ տալու վերաբերյալ: 1699 թ. Օրին Անգե-

Հայաստանը Ռուսաստանի հետ միավորվելու 150-ամյակին նվիրված հուշահամալիր Արոյան քաղաքում, 1978 թ., քանդակագործ՝ Սարգիս Բաղդասարյան

Թուրքմենչայի պայմանագիրը

Յաշտոնյան պայմանագիր Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև, որով ավարտվել է 1826-28-ի ռուս-պարսկական պատերազմը: Կնքվել է փետրվարի 10 (22)-ին, Թուրքմենչայ գյուղում (Թավրիզի մոտ): Ռուսաստանի կողմից ստորագրել է Ի. Տ. Պասկևիչը, Պարսկաստանի կողմից՝ Աբբաս Միրզան: Պայմանագրի մշակմանը մասնակցել է Ա. Ս. Գրիբոյեդովը: Թուրքմենչայի պայմանագիրը բաղկացած էր 16 հոդվածից: Պարսկաստանը պաշտոնապես ճանաչում էր Երևանի ու Նախիջևանի խանությունների և Օրդուբադի գավառի միացումը Ռուսաստանին, պարտավորվում 20 մլն ռ. արծաթով ռազմատուգանք վճարել: Ռուսական և պարսկական առևտրական նավերին ազատ նավարկության իրավունք էր տրվում Կասպից ծովում, իսկ ռազմական նավատորմ պահելու բացառիկ իրավունքը վերապահվում էր միայն Ռուսաստանին: Ռուսական կառավարությունը Աբբաս Միրզային ճանաչում էր Պարսկաստանի գահաժառանգ: Պարսկաստանի տիրապետության տակ մնացած հայերին իրավունք էր տրվում գաղթել ռուսական տիրապետության տարածքներ:

սում, նպաստեց ռուսական ազդեցության ուժեղացմանը Միջին Արևելքում և խախտեց Անգլիայի դիրքերը Իրանում: Պայմանագիրը հատկապես բախտորոշ եղավ հայ ժողովրդի համար: Արևելյան Չայաստանը միացավ Ռուսաստանին, հայ ժողովրդի արևելյան հատվածն իր բախտը կապեց ռուս մեծ ժողովրդի հետ: Այս առումով, միջազգային ոչ մի պայմանագիր թերևս այնպիսի դեր չի խաղացել հայ ժողովրդի կյանքում, ինչպես Թուրքմենչայի պայմանագիրը:

Թուրքմենչայի պայմանագրի 3-րդ, 12-րդ և 15-րդ հոդվածները.

Յոդ. 3. Նորին Մեծնություն Պարսկական Շահը իր անուկից և իր թագաժառանգների և ժառանգորդների անուկից Ռուսական կայսրությանն է զիջում որպես նրա կատարյալ սեփականությունը Երևանի խանությունը՝ Արաքսի այս և այն կողմերում և Նախիջևանի խանությունը: Այս զիջման հետևանքով Նորին Մեծնություն Շահը խոստանում է սույն պայմանագրի ստորագրման օրից հաշված վեց ամիս ոչ ավելի ժամանակամիջոցում ռուսական իշխանություններին հանձնել այն դիվաններն ու

յան սահմանները: Գաղթի համար սահմանվում էր 1 տարի ժամանակ, որի ընթացքում գաղթականները կարող էին իրենց հետ վերցնել շարժական գույքը, անշարժ գույքը վաճառելու կամ սեփական հայեցողությամբ տնօրինելու համար տրվում էր 5 տարի ժամանակ (1828-29-ին Պարսկաստանից Անդրկովկաս ներգաղթեց շուրջ 45 հզ. հայ): Կնքվեց նաև առևտրական համաձայնագիր, որով ռուսական վաճառականները ազատ առևտրի իրավունք էին ստանում Պարսկաստանում:

Թուրքմենչայի պայմանագիրն ամրապնդեց Ռուսաստանի դիրքերը Անդրկովկասում:

իրապարակված վավերագրերը, որոնք վերաբերում են վերոհիշյալ երկու խանությունների կառավարմանը:

Յոդ. 12. Յոգուտ երկու տերությունների հպատակների, պայմանավորվող բարձր կողմերը որոշում են նրանց ընդհանուր համաձայնությամբ՝ Արաքսի երկու կողմերում անշարժ գույք ունեցողներին տալ եռամյա պայմանաժամ, որի ընթացքում նրանք կարող են ազատ վաճառել կամ փոխանակել իրենց անշարժ գույքը, բայց Նորին Մեծնություն Ամենայն ռուսաց Կայսրը որչափ վերաբերում է իրեն, սույն *Շարունակությունը՝ էջ 4*

Ձմեռվա իրիկունը

Հողմը մեզով երկինքն առնում,
Գալարում է բուքը ձյան,
Մին՝ մանկան պես լաց է լինում,
Մին՝ ոռնում է զերթ գազան:
Մին՝ վայրենի սուլում պես-պես,
Աղմկում է տանիքում,
Մին՝ ուշացած ճամփորդ, ասես,
Լուսամուտն է նա թակում:

Մեր խրճիթը աղքատ ու հին,
Ե՛վ մրթին է, և՛ տըխուր.
— Ի՞նչ ես նրատել պատի տակին,
Իմ պառավըս, էդպես լուռ:
Հոգնե՛լ ես դու փոթորիկի
Ոռնոցներից խելագար,
Թե՛ նիրհում ես քո իլիկի
Բրզզոցի տակ միալար:

Արի խրմենք, բարի ընկեր
Իմ սև, ջահել օրերի,
Խրմենք դարդից, բաժակող բեր,
Սիրտներըս բաց կըլինի:
Երգիր, հնց էր ապրում խաղաղ
Հավքը ծովի էն ափին,
Երգիր, հնց էր աղջիկը վաղ
Ջուրը գնում մինչ արփին:

Հողմը մեզով երկինքն առնում,
Գալարում է բուքը ձյան,
Մին՝ մանկան պես լաց է լինում,
Մին՝ ոռնում է զերթ գազան:
— Արի խմենք, բարի ընկեր
Իմ սև՝ ջահել օրերի,
Խրմենք դարդից, բաժակող բեր,
Սիրտներըս բաց կըլինի:

ԹԱՐԳՍԱՆՈՒԹՅՈՒՆ՝ ՀՈՎՅԱՆՆԵՍ
ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ

Ֆայտունչին

Շրջոնքված վայրում մուսուլմանական,
Բարձր լեռնանցքում՝ մշուշով լի,
Քե՛ք էինք անում մահվան հետ անգամ,
Ինչպես երազում զարհուրելի:
Ոմն ֆայտունչի մեզ բաժին ընկավ.
Դեմքը խարկված էր, որպես չամիչ,
Դա դիվանքների ախպերն էր և կամ
Կարճիկ ու նոթոտ մի հարամի:
Խոսվածքն՝ արարի, հնչյունները՝ բարդ,
Անիմաստ կանչեր մերթ-մերթ հանում —
Որպես մի դողոշ կամ որպես մի վարդ
Դաբաղած դեմքն էր ծուլ պահպանում.
Դիմազները կոծկած սուկայի
Արնաշեշտ մաշկի դիմակի տակ —
Քշում էր, — բայց հիւ, — կառքը քառանիվ
Վայրենի ճիչով՝ խռպոտ ու տաք:
Նորից թափավազք, խթան, ցնցումներ,
Եվ անհար էր իջնել սարից.
Պարույր գծեցին ֆայտունչները մեր,
Իջևաններն են պտույտ գալիս...
Ես սթափվեցի. բարեկամ, կանգնիր,
Մեզ ձիերի հետ, — գլխի ընկա, —
Մոլորեցրել է, գործը տանի,
Ոմն ժանտախտի մի նախագահ:
Մետաղալարից մտրակ է հյուսել,
Վարում է կառքը՝ խրախճացած,
Որ պտույտ գործի որպես կարուսել
Քաղցր ու թթվահամ հողը ճաքած...
Ես Ղարաբաղը տեսա լեռնային,
Տեսա գիշատիչ Շուշի քաղաք,
Որ ճաշակեցի սարսափներ մահի —
Հոգուս խռովքին համանվազ:
Քառասուն հազար մեռյալ լուսամուտ,
Ակնախոռոչներ մութ, սնամեջ.
Դառը տքնանքի բոժոժը հմուտ
Թաղված էր այնտեղ՝ լեռների մեջ:
Անամոթաբար շառագունում են
Մերկ տներն ու վեր նայում անթարթ,
Երկինքը վերից մեզն իր մանում է,
Որպես մուգ-կապույտ ոմն ժանտախտ:

ՕՍԻՊ ՄԱՆԴԵԼՏՍԱՅ
ԲԱՆԱՍԵՂՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐՁԱԳԱՆԷԷ Է
1920 Թ. ՀՈՒՇԻԻ ՀԱՅՎԱԿԱՆ ՉԱՐԴԵՐԻ:
ԹԱՐԳՍԱՆՈՒԹՅՈՒՆ՝ ՀՈՎՅԱՆ
ԲԵՅԼԵՐՅԱՆԻ:

Սյունիքը և ռուսական ֆենոմենը

Սկզբը՝ էջ 5

դակոթ՝ Մելիք Սաֆրազի մոտ է գալիս (սա Էջմիածնի ժողովի մասնակից էր): Էջմիածնի և Աղվանքի (Գանձասարի) կաթողիկոսներից մերժում ստանալուց հետո նա Անգեղակոթում հակառակ պատկերն է տեսնում: Մելիքների ժողովը նամակ է գրում Պֆայց: Նամակը հետագայում պատճենվում ու ներկայացվում է Պետրոս Մեծին, որովհետև ինչպես պարզվել էր, կուրֆյուրստի շահադիտական հետաքրքրություններն առաջնահերթ էին հայերի ճակատագրից: Նամակի վերաբերմամբ մենք գործ ունենք Սյունիքի (Ղարաբաղի) հոյժ հետաքրքիր մի դիրքորոշման հետ: Մելիքներն իրենց գրած թղթերի մեջ իրենց անվանում էին. «Մենք՝ մեծ Հայաստանի գլխավորներս և ատենակալներս»:

Սա ցույց է տալիս, որ Սյունիքի հայ մելիքներն իրենց տեր էին ճանաչում ողջ Հայաստանի վրա:

1701 թ. հուլիսի 25-ին Օրին իր ծրագիրը ներկայացնում է Պետրոս Մեծին: Թագավորը գրավոր ոչ մի խոստում չի անում, բայց

բանավոր հուսադրում է: Նա հայ դիվանագետին տալիս է կառք ու թիկնապահներ, շնորհում գնդապետի աստիճան և 50 հոգանոց շքախմբով որպես դեսպան ուղարկում Պարսկաստան: 18-րդ դարը Ռուսաստանում նաև նշանավորվում է հայ ժողովրդի նկատմամբ եղած հետաքրքրությունների վերելքով: Հայ ուսյալներն ավելի շատ են ներգրավվում ռուսական մշակույթի և գիտությունների մեջ: Ռուսիայում Ի. Օրինի հետևում է հայագրի քաղաքագետների բազումը:

Ցարական արքունիքը սկսել էր տարբերակված ըմբռնել Կովկասը: «Ամեն կերպ աշխատեցե՛ք հայերին հրավիրել, իսկ մուսուլմանների թիվը որքան հնարավոր է պակասեցնել, բայց այնպիսի գաղտնի միջոցներով, որ իրենք ոչինչ չհասկանան»,- գրել է Պետրոս Ա-ն Մատյուշկինին:

Ցարական կառավարությանը հայերը պետք էին հատկապես արտադրական ուժերի գաղափարն առնելով: Այդ քաղաքակառուցությունը խրախուսել սկսել էր դեռ Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարը: Պատմագրությանը հայտ-

նի են Պարսկաստանից ներգաղթած հայերի համար արտոնությունների սահմանման՝ ցարական 1667, 1711, 1725, 1744, 1762, 1764, 1765, 1768, 1779, 1797, 1799, 1802թթ. հրամանագրերը:

Ռուսական կողմորոշման համար մեծ հարված էր Պետրոս Ա-ի մահը (1725 թ.) Դավիթ Բեկի իշխանության հաստատման տարիներին: Այդ ժամանակներից էլ հայտնի է Միսիթար սպարապետի՝ ռուսաց արքունիքին գրած նամակը:

Անդրկովկասին տիրելը եղել է Պետրոս Ա-ի նվաճողական քաղաքականության առանցքային խնդիրներից մեկը, որի կենսագործման համար մեծ ջանքեր է ներդրել Եկատերինա կայսրուհին: Անկախ Հայաստանի անունը շրջանառվել է նրա կառավարման տարիներին: Ծրագիրը մշակել են Յովսեփ արքեպ. Արղությանը և Յովհաննես Լազարյանը: Կայսրուհու հրամանով ծրագրի կենսագործմանը ծանոթացել է մեծ գորավար Ա. Վ. Սուվորովը, որը 1780-1781 թթ. գտնվելով Աստրախանում՝ նամակագրություն է ունեցել Ղարաբաղի հայ մելիքների հետ:

Ազատագրական պայքարը՝ ռուսական կողմորոշմամբ, 19-րդ դարի սկզբին հայոց մեջ դարձել էր անկասելի: Մեծ ակտիվություն են ցուցաբերում Դավիթ Բեկի իշխանության անկումից հետո Ղարաբաղից ու Չանգեզուրից Ղալար, Մոզդոկ և Ռուսաստանի այլ վայրեր գաղթած հայերը:

1801 թ. Ռուսաստանին են միանում Վրաստանը, Լոռին, Շավշաղինը, 1804-ին՝ Գանձակը, 1805 թ.՝ Ղարաբաղը: Մայիսի 14-ին Ղարաբաղի և Գանձակի սահմանագծի գլխին՝ Կյուրակչայ (Թնագետ) գետի ափին, վրանի մեջ ռուսական բանակի գեներալ Յիցիանովը և Ղարաբաղի Իբրահիմ խանը ստորագրեցին դաշնագիր, որով Ղարաբաղի խանությունն այսուհետև հպատակվում էր Ռուսաստանին: Դաշնագրով սահմանն անցնում էր Ողջի գետով և Չանգեզուրի լեռնաշղթայով: Դա բացատրվում էր թուրք խանի երկդիմի պահվածքով: Ինչպես ցույց տվին իրադարձությունները, նա հետագայում բազմիցս խախտեց դաշնագիրը, հանդես եկավ մերթ պարսից, մերթ ռուսաց կողմից: Ձորքում աղոտ հիշողություն է պահպանվել, որ երբևէ ռուսաց և պարսից սահմանը եղել է Ողջի (Ուղուր) գետը:

Մեղրու գավառակն անջատվեց Ղարաբաղի խանությունից և միացավ Ղարաբաղի խանությանը:

Ռուսաստանին միանալուց հետո ցարական արքունիքը չչտապեց վարչական նոր բաժանում անել ու բարելավել կառավարումը: Դա, թերևս, բացատրվում է ռուս-պարսկական հարաբերությունների չնվազող լարվածությամբ: Գավառակները շարունակում էին բաժանված մնալ մահալների, ինչը պահպանվեց մինչև 1822 թ., երբ խանությունը ստացավ Ղարաբաղի պրովինցիա անվանումը: Մահալները նախկինի պես

Վլադիմիր Մեծ

Մեծ իշխան Վլադիմիրը, երբ ցանկացավ որպես իր հաջորդ կին վերցնել արքայադուստր Աննային, բյուզանդական հայկական ծագմամբ կայսր Վասիլի (Բարսեղ) II (976-1025) բրոջը, բախվեց Աննայի հաստատուն պահանջին՝ ամուսնանալ Վլադիմիրի հետ այն պայմանով, եթե նա ընդունի քրիստոնեություն և վտարի մնացած կանանց:

Երբ 988 թ.-ին Վլադիմիրը համաձայնվեց Աննայի պայմանին, հայազգի բյուզանդական արքայադուստրը հավաքեց հայ հոգևորականներին՝ Ռուսաստանի մկրտության համար և Պոլսից հեռացավ Կիև: Դնեպրի ափերին տեղի ունեցավ Վլադիմիր Սվյատոսլավովիչի («Վասիլի» անունով քրիստոնյա) և Կիևի ռուս ժողովրդի մկրտությունը:

Թուրքմենչայի պայմանագիրը

Սկզբը՝ էջ 2

Ներողամիտ կարգադրությունից հանում է Հուսեյն Խանին, Երևանի Նախկին սարդարին, նրա եղբորը՝ Հասան Խանին և Նախիջևանի Նախկին Կառավարիչ Քերիմ Խանին:

Հոդ. 15. Նորին Մեծություն Շահը որդված իր Տերությունում խաղաղությունը վերականգնելու և իր հպատակներին այն ամենը հեռացնելու բարերար ու փրկարար մտադրությամբ, ինչը կարող է էլ ավելի մեծացնել պատերազմի բերած աղետները, պատերազմ, որն այնքան հաջող ավարտված է սույն պայմանագրով, Աղրեջան (Ատրպատական) կոչվող Մարզի բոլոր բնակիչներին և Աստիճանավորներին շնորհվում է բացարձակ ու կատարյալ ներում: Նրանցից ոչ ոք, ինչ աստիճանակարգի էլ պատկանելի լինի, չի կարող պատերազմի կամ ռուսական զորքերի կողմից հիշյալ մարզի ժամանակավոր գրավման ընթացքում իր արտահայտած կարիքների, արարմունքների կամ վարքի համար ենթարկվել հետապնդման, ինչպես նաև վիրավորանքի: Բացի դրանից, այդ Աստիճանավորներին և բնակիչներին կտրվի, այսօրվանից հաշված, միամյա ժամանակամիջոց, որպեսզի նրանք իրենց ընտանիքներով հանդերձ կարողանան Պարսկական Մարզից ազատ անցնել Ռուսական մարզերը, որպեսզի կարողանան դուրս կրել և վաճառել (իրենց) շարժական գույքը, առանց հանդիպելու Կառավարության կամ Տեղական իշխանությունների կողմից հարուցված որևէ արգելիչ: Այդ անձանց կողմից վաճառվող կամ դուրս տարվող գույքն ու իրերը չպետք է ենթարկվեն որևէ մաքսի կամ հարկի: Իսկ անշարժ գույքի նկատմամբ սահմանվում է հինգամյա ժամանակամիջոց՝ այն վաճառելու կամ նրա վերաբերյալ կամայական կարգադրություն անելու համար: Այս ներումը, սակայն, չի տարածվում այն անձանց վրա, որոնք մինչև միամյա ժամանակամիջոցը լրանալը կգործեն դատական պարտքի ենթակա որևէ հանցանք կամ ոճիր:

Վ. ՂԱՐՍԱՅԱՆ

ՍԵՐԳԵՅ ԳՈՐՈՂԵՑԿԻ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՍԻՐՏԸ՝ ԱՐԱՐԱՏՅԱՆ ԴԱՇՏԱՎԱՅՐԸ ՀՆԱՐԱՎՈՐ ՉԷ ՊԱՇՏՊԱՆԵԼ՝ ԱՌԱՆՑ ԱՐՑԱԽԻՆ ՏԻՐԵԼՈՒ

1919 թ. ռուս գրող, հրապարակախոս, թարգմանիչ, հասարակական գործիչ Սերգեյ Գորոդեցկին *Кавказское слово* ամսագրում տպագրել է «Ղարաբաղ» հոդվածը, որն այսօր էլ ապշեցնում է իր արդիականությամբ ու հրատապությամբ:

Յուրաբանչյուր երկիր, յուրաբանչյուր ազգ ունի իր նվիրական ամրությունները: Երբ ժողովրդի պատմությունը բարեհաջող ընթացք է ստանում, դրանք վերածվում են մշակութային ու քաղաքական կյանքի առանցքի: Երբ ճակատագիրը հետապնդում է ազգին, այն դառնում է ազգային կյանքի պատվարը, հույսի կղզին, վերածննդի գրավակալը: Հայ ժողովրդի համար հենց այս վերջին դերն է ունեցել և շարունակում ունենալ Ղարաբաղ լեռնային շրջանը: Բնությունն ինքը հսկայական նշանակություն է տվել նրան: Այնտեղ՝ Ղարաբաղի անմատչելի բարձունքներում, որոնք Կարսի ու Ալանի լեռնաշղթաների շարունակությունն են, ավելի քան 2000 տարի հայ ժողովուրդը դիմակայում էր քոչվոր ցեղերի ճնշումներին՝ պահպանելով իր մշակույթը, իր ազգային դիմագիծը:

Ազգագրական առումով, տնտեսությամբ ու լեզվով միատարր լինելով՝ Ղարաբաղը Հայաստանի միջնաբերդն է դարձել, նրա արևելյան թևը: Այդպիսին էր նա անցյալում, այդպիսին էր հիմա, այդպիսին կլինի ընդմիշտ, քանի որ Հայաստանի սիրտը, Արարատյան դաշտավայրը չի կարելի պաշտպանել՝ առանց տիրելու Ղարաբաղին: Դարերի ընթացքում ներխուժումների ալիքները բազմիցս են փչրվել Ղարաբաղի ժայռերին՝ ներթափանցելով միայն գետահովիտներով, այստեղ էլ, սակայն, երկար չեն մնացել: Սյունիքի մեծի-բոլորը, ինչպես կոչվել է Ղարաբաղը հիմա, մեկ անգամ չէ սեփական ուժերով դիմադրել թշնամուն: Պատմությունը կրկնվում է, ու վերջին անգամ դրա ականատեսները մեծ ինքնուրույն են:

Բնությունն ու պատմությունը կերտել են զարաբաղու վառ արտահայտված տեսակը: Աշխարհով մեկ սփռված զարաբաղցիներին ամենուր կարելի է հեշտությամբ ճանաչել: Գործունեության մեծ թափ, անձնուրաց քա-

չություն, ռիսկի դիմելու հակում, ինքնավստահություն, յուրատեսակ համառություն, շիտակ հաստատամտություն, ընտանեկան կենցաղում՝ նահապետական. ահա զարաբաղու համակրելի գծերը, որոնք ասես հայկական հնագույն առաքինությունների խտացումը լինեն՝ պատմության դաժանություններից ինչոր տեղ խամրած ու իրենց անաղարտ վիճակում Ղարաբաղում պահպանված: Վեհանձն, ամրակամ մարդիկ, ովքեր կյանքը փրկելու համար ծվարել են լեռներում, կոփվել լեռնային օդում ու անվստահ մնացել վարակներից, որոնց ենթակա են հարթավայրում ապրողները:

Հայաստանի ազգային հիշողությունն իր մեջ պետք է որ զարաբաղցիների ոչ քիչ կարկառուն անուններ ամփոփած լինի: Չկա մի բնագավառ, որտեղ նրանք չդրսևորել իրենց նախաձեռնողականությունն ու տաղանդը: Քաղաքականություն, գրականություն, հասարակական գործունեություն, առևտուր՝ այս ամենը նրանց համար գործունեության ասպարեզ էր ծառայում: Կարելի է բազմաթիվ օրինակներ բերել, սակայն, չհավակնելով ամբողջ պատկերը ներկայացնելուն, հիշենք միայն մի քանի անվանի զարաբաղցիների, որոնց անունները հայտնի են բոլորին. հասարակական գործիչներից իրենց ծննդով Ղարաբաղին են պարտական Արամ Փաշան (Մանուկյանը), Սաքո Սահակյանը, Ռազմի գործին Ղարաբաղը տվել է գեներալ Լազարևին, արդյունաբերությունը նույնպես իր շարքերում ոչ քիչ զարաբաղցիներ է ունեցել՝ զարաբաղցի էր, օրինակ, Կոստյա Համբարձումյանը: Գրականության մեջ նույնպես զարաբաղցիներ շատ կային: Լեոն, Մոսկվայում «Արմյանսկի վեստնիկ»-ի հրատարակող Ամիրովը, վերջապես, հայկական թերթերի մեծ մասը խմբագրում են զարաբաղցիները: Աշխարհին այդքան հայտնի տղամարդ գոր-

ծիչներ տված Ղարաբաղը կերտել կամ, ավելի ճիշտ, իր անաղարտ վիճակում պահպանել է նաև իր հայրուհու կերպարը, ում հոգեբանության ու կենցաղի մեջ շատ բան է անխաթար մնացել հայրիշխանության շրջանից: Իր մշակույթով ու կենցաղով հղկված՝ Ղարաբաղը մեր օրերում էլ չի արատավորել իր հնամենի փառքը: Ինչպես Թամբուրանի ժամանակներում, հավաքելով իրենց ջոկատները, մեղիքները պաշտպանեցին Ղարաբաղի անկախությունը: Շուշիի դրվագը չփոխեց Նուրի Փաշայի պարտության ընդհանուր պատկերը, և պաշտպանական գիծը հիմնականում անմատչելի մնաց, ինչպես Նախկին ներխուժումների ժամանակ:

Այդպիսին է Ղարաբաղի նշանակությունը Հայաստանի համար: Անկասկած, եթե նա կորցնի այդ նշանակությունը, ազգերի ինքնորոշման գաղափարը մեծապես կտուժեր: Եվ հակառակը՝ տիրելով Ղարաբաղին, Հայաստանը գորավոր մշակութային ուժի այնպիսի առատ ներհոսք կստանա, որը, ողողելով Հայաստանի ամայի տարածքները, կբեղմնավորի դրանք մշակույթով՝ այդպիսով իսկ ամբողջացնելով Ղարաբաղի բազմադարյա փառապանք պատմությունը:

Յուրաբանչյուր ժողովուրդ հիմա իրեն և է փնտրում: Վերածնված ազգերի ողջ ապագան կախված է նրանից, թե արդյոք նրանք իրենց մեջ բավարար քանակի, այսպես ասած, ազգային մշակույթի թթվամր կգտնեն: Նման պայմաններում բոլոր կենտրոնները, որտեղ այս կամ այն պատճառներով թանձրացել է մշակութային կյանքը, բացառիկ նշանակություն են ձեռք բերում: Այդպիսին է և Ղարաբաղի նշանակությունը Հայաստանի համար: Ընդհատ է, պատմությունը Հայաստանին ձգել է դեպի հարավ՝ դեպի տաք ծովը, և, հնարավոր է, այնտեղից կհորդեն այնպիսի ուժեր, որոնք Ղարաբաղը կվերածեն նոր Հայաստանի հյուսիսային ծայրամասի: Բայց այդ դեպքում էլ այն չի կորցնի իր նշանակությունը՝ որպես անձեռնմխելի ու դարձրվել թրծված մշակութային շտեմարան: